

МІЖ ВИЖИВАННЯМ ТА ОПОРОМ: ПОВСЯКДЕННЯ ВІЙСЬКОВОГО ПОЛОНУ В СПОГАДАХ КОЛИШНІХ ЧЕРВОНОАРМІЙЦІВ

Військовий полон розглядається як система практик утвердження влади нацистської Німеччини над полоненими червоноармійцями, та як способи «проживання/перетерплювання» військовополоненими цього утвердження чужої влади над собою.

Ключові слова: влада, Друга світова війна, радянські військовополонені, історія повсякдення

В історіографії Другої світової війни тема радянських військовополонених продовжує досліджуватися у вигляді мета-оповіді. Увага істориків зосереджена на загальних питаннях політики нацистського режиму стосовно полонених з Червоної армії, їх умовах утримання та працевикористання на території Третього райху, функціонування табірної системи. Зміщення дослідницького фокусу від організаційних структур військового полону до особи самого бранця дозволить зосередити увагу не тільки на причинах масової загибелі, але й на способах виживання полонених. Така постановка проблеми допоможе побачити не однаїтну групу радянських військовополонених, а безліч варіантів життєвих історій, національних, світоглядних психологічних характеристик, що зрештою може привести до розуміння мотивації тих чи інших дій, оцінки їх наслідків. Як один з підходів до вивчення історії радянських військовополонених пропонується використати напрацювання історії повсякдення (нім. Alltagsgeschichte)¹. Історія повсякдення — є однією з форм мікроісторії, яка була особливо поширена серед німецьких істориків 1980-х роках. Основна увага дослідників цього напрямку зосереджена на історії повсякденного життя *багатьох*, так званих, *безіменних* людей, вивчення їх *досвіду* та щоденних *практик*. Вона спрямована проти аксіоми «великих людей», як головних діючих осіб історії й об'єктів її вивчення, також вона критична стосовно тези про анонімні структури, які нібито визначають хід історії².

У центрі досліджень історії повсякдення перебувають поняття *силового поля* та *ухилення*. Історичні актори діють, вони здійснюють вчинки не

завжди як автономні суб'єкти, але не завжди як маріонетки. Вони шукають і використовують можливості й простір для дії, а також створюють їх собі самі. Історичному актору відповідає фігура *силового поля* соціальних зв'язків і дій з виробництва культурних продуктів. Під *ухиленням* А. Людке бачить здатність акторів бути чутливим до шансів і певних кон'юктур, котрі дозволяють людям чинити «інакше, ніж раніше»³.

Важливими *силовими полям* для дослідників повсякдення є влада та війна. Набуття влади, утвердження своєї влади над іншими людьми, а також «перетерпіння» чужої влади над собою — цей набір тем вивчається в контексті «панування як соціальної практики». При цьому влада тут розуміється не як зовнішня даність, а означає конкретні моменти повсякденних життєвих практик. Наприклад, предметом зацікавлення можуть бути надії та страхи людей, різноманітні емоції, які відносяться до повсякденних дій всемогутньої влади⁴.

Для досліджень історії радянських військовополонених цінним є положення теоретиків історії повсякденності про існування «повсякденного спротиву» насиллю (активного чи пасивного) в умовах тоталітарних режимів. І хоча саме ця позиція є найбільш дискусійним в історіографії, все ж виявлення різних буденних способів, за допомогою яких підневільні люди, зокрема військовополонені, можуть опиратися існуючій владі представляє великий інтерес. У таких студіях важлива увага приділяється вивченню різних форм поведінки і стратегіям виживання людей у специфічних соціально-політичних умовах.

В історії повсякдення важливу роль відіграють індивідуальні біографічні студії, котрі ставлять у центр уваги описані протиріччя, особливо — дослідження біографій нібито «безіменних» пересічних людей. Так само дуже важливі дослідження колективних біографій та портретів, які можуть показати як середні величини, так і діапазон варіантів індивідуального сприйняття і способів поведінки, наприклад у колективі полонених в німецькому таборі, робочій команді чи радянському фільтраційному таборі, трудовому батальйоні, в родинному колі після повернення військовополоненого на батьківщину. Дослідники історії повсякденності свідомі того, що історичні *актори* діють в різноманітних ситуаціях, «глибину» багатоманітності яких неможливо виміряти остаточно, але які демонструють певний спосіб життя та уявлення.

У цій статті пропонується проаналізувати індивідуальний досвід переживання військового полону через призму владних відносин. Джерелом дослідження стали спогади колишніх радянських військовополонених, опубліковані в останнє десятиріччя. Починаючи з 1990-х років на пострадянському просторі активно стали друкуватися щоденники і рукописи колишніх бранців, написані для рідних, і які десятки років пролежали «в

шухлядах», чекаючи «кращих» часів⁵. Частина документів особового походження меншого обсягу з'явилася завдяки ініціативі різних громадських організацій, як КОНТАКТЕ-КОНТАКТИ, Саксонські меморіали в пам'ять жертв політичного терору, та окремих дослідників⁶. У видавництві Російської політичної енциклопедії друкуються спогади військово-полонених в окремій серії «Людина на узбіччі війни»⁷. Також спогади колишніх полонених червоноармійців можна знайти на спеціалізованих Інтернет-сайтах, присвячених Другій світовій війні та різноманітних форумах⁸.

Обраний масив наративних текстів представляє різноманітні категорії учасників Другої світової війни: рядових і офіцерів, представників різних родів військ, які мали багаторічний бойовий досвід і «поки не потрапив у полон не бачив жодного фашиста, не зробив жодного пострілу». Автори спогадів мають різне національне й соціальне походження, за різних обставин і в різний час потрапили у полон до противника, перебували в різних таборах і в кожного з них своя повоєнна історія. Проте, в розповідях про полон можна знайти багато спільних сюжетів, на яких і зупинимося більш детально.

Першим таким сюжетом є детальний опис обставин і самого процесу полонення. Анатолій Деревенець: «Все произошло буднично и просто. Видно было, что эти солдаты брали уже не одну такую группу, как наша, — фактически безоружных, голодных и деморализованных бойцов. Они подошли и просто сказали: — Ком, ком, — и показали в сторону деревни. Люди медленно поднялись и побрели. Мы были уже не бойцами, а пленниками победителей...»⁹.

Леонід Котляр: «Когда наступила внезапная тишина, перестали рваться мины и сыпаться на голову земля, я приподнял голову и огляделся. Я увидел командира батальона и нескольких наших связистов с поднятыми руками и немцев с автоматами вокруг. Я еще, возможно, успел бы бросить гранату, но тогда они расстреляли бы всех, кто стоял с поднятыми руками, а затем и остальных. На такой шаг я не отважился, и тоже встал, опираясь на винтовку, потому что был слегка контужен, и тоже поднял руки»¹⁰.

Феодосій Хотячук: «Но страшно не было, хотя было ясно, что пришел конец. Мысль о сдаче в плен не приходила в голову ни разу. Немцы шли расхристанные и с закатанными рукавами, громко переключаясь друг с другом. Ближайший из них дал очередь поверх нас и закричал: «Рус, сдавайся!». Мы поднялись. Тут он опять завопил, указывая на меня пальцем: «Офицер! Офицер!». Он лапнул у меня по карманам, снял у меня с руки часы и всучил мне нести железную коробку с патронами»¹¹.

Основним об'єднуючим мотивом у цих трьох цитатах є наголос на деякій буденності самого процесу полонення та відсутності прямого

фізичного насилля. Леонід Котляр навіть полемізує стосовно радянської установки про неможливість здачі у полон, доки є сили і зброя чи «останню кулю».

Наступним важливим сюжетом характерним для спогадів колишніх бранців, які потрапили в 1941 р. в полон, є опис «невиправданої» жорстокості німецьких охоронців під час конвоювання та перебування у тимчасових таборах. Знесилені голодні бранці зазнавали додаткових екзекуцій, які призводили до смерті десятків людей.

Костянтин Квятковський: «По грязи, под проливным дождем, все промокшие до костей приходим на Васильковский аэродром. Ну, думаем, отдохнем. Через минут 20 выходит новый конвой из числа гитлеровских молодчиков, все пьяные и принимают нас от старого конвоя по счету. При передаче нас осталось на 32 чел. меньше. Нас ведут через аэродром в направлении ст. Васильков. Пройдя 38 км от Киева по грязи, по дождю, без пищи народ еле идет. Команда бежать. Начинается бег. Это бег смерти, ибо кто отстает или падает — немедленно тут же расстреливается этими пьяными молодчиками. [...] При очередной передаче на ст. Васильков начальник конвоя докладывал «айн хундерт зехт унд цванцих ман шиссен-капут*». «О, гут, гут — одобряет конвой»¹².

Леонід Котляр: «Они пристреливали каждого, кто не мог идти дальше, когда гнали нас, голодных, мучимых жаждой, раненых, выбившихся из сил, по пыльным, безводным херсонским степям; стреляли в любого, кто пытался взять кусок хлеба, картофелину или кукурузный початок из рук женщин, появлявшихся у обочины дороги; в каждого, кого заподозрят в попытке сбежать, или кто откажется выполнить команду конвоира»¹³.

Анатолій Деревинець: «По окружности поставили столбы, но потом изнутри эту арену, именно изнутри, а не снаружи, обтянули по всей высоте, то есть метра на два, колючей проволокой. Когда сооружение было закончено, внутрь зашел молодой немецкий солдат с плетью, какие бывают у пастухов, а потом туда же завели нашего пленного, который чем-то провинился. Стоя в центре, солдат стегал плетью пленного. Тот пытаюсь спастись от плети, бросался к стенке и попадал на колючую проволоку. Солдата эта затея явно забавляла»¹⁴.

Олесь Гончар: «Не могу забути як мене на станції в Білгородці німець ударив обривком вірьовки. Я обернувся і мовчки дивився на нього. у нього було обличчя нелюте, очі несердиті, спокійні. Він ударив мене без ненависті, здається, а просто так, як погонич коня. І я зрозумів... що це просто «треба» для «нижчих людей»¹⁵.

* Нем.: сто двадцать семь человек было расстреляно.

Особливу увагу оповідачі приділяють описові власної зовнішності та одягу, щоб підкреслити видимі наслідки перебування у полоні та страждання, яких зазнавав автор через відсутність того чи іншого елементу одягу.

Олесь Гончар: «Я був босий у подертій гімнастерці. Зарослий, худий, у пилюзі після далекої дороги [...] Як ішов я босий Харковом з цигаркою в зубах на роботу і, не соромлячись, дивився на юрбу заплаканих матерів і сестер, надіючись зустріти знайоме лице...»¹⁶.

Феодосій Хотячук: «Нас переодели в старое, изношенное и перекрашенное в синий цвет обмундирование немецких солдат: брюки, китель и пилотка с нашивкой «OST». Обувь, правда, выдали новую. Но не с иголки, а «с колодочки» и, видимо, с осиновой — для легкости. В этих цельнодолбленных «туфлях» еще следовало научиться ходить, предварительно подогнав их (подстрогав, подчистив, закруглив) под свою стопу. Словно эскадрон кавалерии проходил по уличной мостовой — такое впечатление производила наша колонна человек в пятьдесят, обутая в эти деревянные колодки»¹⁷.

Автори спогадів залишили детальні описи таборів, в яких розміщалися радянські військовополонені. Особливо цінні свідчення про місце розташування тимчасових і стаціонарних таборів на території України, про які майже не збереглося архівних матеріалів. Перші табори були власне просто відгородженим місцем: полем, оточеним колючим дротом і розділеним на «клітини», де розташовувалося по декілька тисяч полонених. Ні будівель, ніяких інших укриттів від негоди не було.

Як описав Анатолій Деревинець в Мінському шталазі навіть огорожі не було: «Нас вели в Минский лагерь. Но это был вовсе никакой ни лагерь. Это было огромное вытопанное людьми поле, на котором, говорят, была картошка, которую уже давно пленные выцарапали из земли и съели. На огромном поле не было ни единого, хоть какого-нибудь строения и не было забора. С одной стороны поле было ограничено рекой с почти стоячей мутной коричневого цвета водой, которую пленные пили. Здесь же на берегу было и ничем не отгороженное отхожее место. Не было даже ямы. С другой стороны стояли машины с пулеметами вместо изгороди. По ночам машины включали фары, освещая поле, на котором вповалку лежали пленные»¹⁸.

Леонід Котляр цілком усвідомлював, що умови перебування в Миколаївському шталазі були не найгіршими: «Около двух десятков аккуратеньких белых двухэтажных домиков, где еще совсем недавно жили работники завода, и расположенный поблизости стадион были обнесены тремя рядами колючей проволоки. [...] Наше существование здесь было тяжелым, но, как выяснилось впоследствии, — более сносным, чем в

других подібних лагерьох, хотя бы уже потому, что мы жили не под открытым небом, а в двухэтажных домиках в осеннюю непогоду»¹⁹.

Олесь Гончар перебував у Харківському таборі, який розташовувався в приміщеннях тюрми на Холодній горі, але полонених було так багато, що місця заховатися від негоди не вистачало: «Ми спали по всьому дворі, на підвіконнях, на дахах коридорчиків, біля нужників і підпливали всі водою й брудом, коли йшов уночі дощ, але тікати було нікуди, бо корпуси теж були повні полонених»²⁰.

Табір на околиці Берліна, куди потрапив Анатолій Деревинець наприкінці осені 1941 р. вже мав інший, більш «упорядкований», можна сказати «класичний», вигляд:

«Среди большого поля стояли огороженные двумя рядами колючей проволоки деревянные бараки. По углам вышки с часовыми. [...] Построения в лагерях были непрерывно. Построение утром на проверку, все ли на месте, построение на еду, построение, где зачитывался какой-нибудь приказ или кого-то наказывали. Построения вечером на проверку. Иногда устраивали проверку ночью»²¹.

Узагальнюючи досвід цитованих вже тут колишніх військовополонених, то будні полону коротко можна описати двома словами: голод і важка праця. Почуття голоду у спогадах постає як безкінечна тортюра, яка не припинялася упродовж усього часу перебування в німецькому полоні. Навіть води не завжди було вдосталь. «Ми в таборах стояли цілими днями під липневою спекою — в черзі за півлітрою води! Це була норма на цілий день»²².

Більшість авторів опублікованих спогадів працювали в будівельних командах, на заводах, у копальнях, тобто на таких роботах, які потребують важкої фізичної праці. Феодосій Хотячук: «Работа у нас особым разнообразием не отличалась. Это можно представить себе и по многим кинофильмам, в которых показывают, как работают ссыльные или каторжане. Это была действительно каторжная работа в каменных карьерах-каменоломнях. Рабочий механизм — тачка, которую нужно загрузить камнями, а потом по узкой дощатой дорожке доставлять к узкоколейке и перегрузить камень в вагонетку. Дальше ее повезут уже другие и где-то там ее опрокинут для работы уже другой команды. Все это делается под бдительным надзором часовых, которые проявляли особую ретивость и агрессивность при появлении начальства»²³.

«Що допомогло вижити в полоні?» — є одним з важливих питань, відповідь на яке намагаються дати автори опублікованих спогадів. Окрім власних міркувань на кшталт «поталанило», «батьківське здоров'я», «міцний характер», оповідачі багато описують різних способів роздобути додатковий шматок хліба, та інших практик виживання.

Як «негідне» і принизливе заняття зображає Феодосій Хотячук «перевірку» німецьких смітників у пошуках шматка хліба: «А мне больно было видеть, как мой товарищ украдкой, полусогнутый «пикирует», то есть делает перебежку до ближайшего мусорного ящика, и в нем ты узнаешь бывшего капитана или майора. Он ныряет в этот ящик, поспешно и судорожно что-то там ищет, только ноги его торчат снаружи. Каким боевым орлом был он на службе, даже в самое тяжелое время! А сейчас он хочет только выжить... Вот каким сделала его фашистская неволя!»²⁴. А от крадіжка цукру на заводі в Регензбурзі чи продуктів із трюму пароплава у його спогадах постають як акти протесту і боротьби. Виживання в нелюдських умовах військового полону в багатьох біографічних інтерпретується як боротьба. Леонід Котляр: «Если еврей с сентября 1941-го все еще не разоблачен немцами, если он проявил столько изобретательности и воли, мужества и хладнокровия и Господь Бог ему помогал в самых безнадежных ситуациях, то он уже просто не имеет права добровольно отказаться от борьбы. Такой поступок означал бы акт капитуляции человека, дерзнувшего в одиночку вступить в единоборство с огромным, четко отлаженным механизмом массового истребления евреев»²⁵.

Яскравий приклад спротиву, який чинив полонений під час покарання (!) описав Анатолій Деревинець: «Вина одного из наказуемых заключалась в том, что он сказал, что все равно победит Красная армия, а не немцы. Люди из последних сил старались держать на вытянутых руках поленья, когда к ним подошел фельдфебель и, взяв из рук пленного полено, приказал ему лечь на землю. Когда пленный лег, фельдфебель стал этим тяжелым поленом бить лежавшего. Несколько ударов достаточно было. Чтобы переломать человеку все ребра. Но лежавший на земле, стиснув зубы, не кричал»²⁶.

З цих коротких уривках ми можемо побачити не лише *опис* обставин полонення, тяжких умов перебування та виживання у спеціальних таборах для радянських військовополонених, рефлексії колишніх бранців щодо пережитого, їх намагання узагальнити, впорядкувати свій життєвий досвід. Цитовані спогади демонструють також різні *практики* утвердження влади, у даному випадку солдатів та офіцерів Вермахту над полоненими червоноармійцями, а також те, як військовополонені «проживали/перетерплювали» це утвердження чужої влади над собою. Якщо поглянути на оповіді колишніх військовополонених скориставшись сучасною постструктураліською теорією влади, то можна виділити декілька типів владних відносин, які відчули на собі за час полону колишні бранці.

Одним із відомих сучасних дослідників і критиків влади був французький філософ Мішель Фуко (1926–1984), який у серії книжок²⁷ дово-

див, що сучасне суспільство характеризується особливою системою влади, котра функціонує як механізм всеохоплюючого контролю, діє постійно й прагне до максимальної ефективності. Нові технології влади поступово складались у різних сферах суспільного життя і однією з важливих технологій була «дисциплінарна влада», або дисципліна, яку Фуко докладно аналізує в роботі «Наглядати й карати». Влада дисциплінарного типу тяжіє до розкладання маси на індивідів, класифікації їх за різними ознаками, відведення їм свого певного місця в обмеженому просторі, де кожного завжди можна знайти й проконтролювати його поведінку. Видимими втіленнями такої влади є солдатська казарма, клініка, психіатрична лікарня, в'язниця для злочинців, класний принцип навчання дітей тощо. В усіх закладах такого типу людина не є вільною, навіть архітектура цих закладів відповідає потребі нагляду й контролю. Іншим типом влади, яка панувала у середньовічному суспільстві це, була надмірна влада суверена, або монарха. Це традиційна влада, видима влада, яка постійно показується в урочистостях, в публічних покараннях, проявляється, і що парадоксально, вона черпає свою силу в тому самому русі, через який проявляє свою силу²⁸. Для цієї влади — покарання є виставою, є способом у який влада демонструє себе.

Мішель Фуко описував свою теорію на прикладі історичних документів XVII–XVIII ст. Якщо спробувати скористатися нею у випадку історії радянських військовополонених, то бачимо зміну різних типів влади: від влади «надмірної», «тріумфуючої» — восени 1941 р. — до дисциплінарної влади, яка впорядковує простір. Очевидці описують хаос влітку-восени 1941 р., величезні неорганізовані маси полонених червоноармійців, які безцільно помирили від голоду та хвороб у так званих таборах під відкритим небом. Постійні розстріли і просто стрілянина у натовп, відверті знущання німецьких охоронців над знесиленими бранцями отримують згідно теорії Фуко логічне пояснення. «Привселюдне катування потрібно розуміти як політичний ритуал, воно належить до церемоній, в яких влада демонструє себе»²⁹. У цей час проводилася цілеспрямована політика залякування (не лише полонених, а, мабуть, більше місцевого населення, яке було свідками їх страшної долі), суворі покарання потрібні були як приклад, що має бути глибоко закарбованим у душах людей. Публічні покарання, які проводилися у таборах військовополонених — це була демонстрація надмірної влади, вищості влади, у даному разі нацистської Німеччини.

Коли життя військовополонених отримало економічну доцільність (з листопада 1941 р), був застосований інший механізм влади, котрий утворює каркас життя індивідів, пристосовує і вдосконалює механізми, які забезпечують щоденне спостереження за поведінкою, особистістю, діяль-

ністю індивідів, за їх незначними жестами³⁰. У спогадах про цей період мова йде про селекцію, про новий, «впорядкований» табір «огороженные двумя радами колючей проволоки деревянные бараки, по углам вышки с часовыми», контроль над діяльністю організовується через розподіл часу — «Иногда даже ночью проводили построение». Табір — діаграма влади, яка діє шляхом організації загальної і повної видимості. Тобто, у спогадах Анатолія Деревинця про табір Фридрихсфельде поблизу Берліна ми бачимо опис іншого типу влади — дисциплінарної. Дисципліни — методи, які дають можливість надалі контролювати дії тіла, забезпечують постійне підкорення його сил і нав'язують їм стосунки послууху — корисності. Для дисциплінарної влади не потрібно виставляти напоказ знаки суверенної влади, вона здійснює контроль над індивідом не для вбивства, а для ефективної експлуатації. Праця — початок порядку і регулярності; нав'язуючи свої вимоги, вона непомітно розповсюджує форми жорстокої влади. Примусова праця військовополонених, описана в спогадах Феодосія Хотячука, демонструє зримий контрольований характер покарання. Так само й одяг та зовнішність військовополонених — є демонстрацією дії влади на індивіда. «Влада позначає себе тавром».

Згідно теорії М. Фуко, влада — це система активних стосунків, а не привілей, яким можна володіти³¹. Зі зміною політичної ситуації, поразкою нацистської Німеччини на фронтах Другої світової війни, відповідно ослабла й активність стосунків і зменшились пропорційно можливості впливу її на підкорених бранців з СРСР. Тут ми бачимо підвищення активності самих військовополонених, які здійснюють вчинки, на які раніше не могли б зважитися: активні контакти з місцевим населенням, різні «хитрі» способи пошуку додаткового харчування, зростання числа втеч з таборів.

¹ Про історію повсякденності див. *Людке А.* История повседневности в Германии: Новые подходы к изучению труда, войны и власти. — М., 2010; *Пушкарева Н.Л.* История повседневности: предмет и методы // Социальная история. Ежегодник 2007. — М., 2008. — С. 9–54; *Коляструк О. А.* Предмет історії повсякденності: історіографічний огляд його становлення у зарубіжній та вітчизняній історичній науці // Укр. іст. журн. — 2007. — № 1. — С. 174–184; *Йі ж.* Поняття повсякденності в сучасній науковій гуманітаристиці // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. — К., 2009. — № 15. — С. 46–56.

² *Людке А.* История повседневности в Германии. — С. 53.

³ Там само. — С. 64–65.

⁴ Там само. — С. 65–66.

⁵ *Гончар О.Т.* Щоденники: У 3-х т.: Т. 1 (1943–1967) / Упоряд., підгот. текстів, ілюстр. матеріалу та передм. В.Д. Гончар. — К., 2002. — 455 с.; *Stelzl-Marx Barbara* (Hg.), Unter

den Verschollenen. Erinnerungen von Dmitrij Cirov an das Kriegsgefangenenlager Krems-Gneixendorf 1941 bis 1945 / hg. V. Stelzl-Marx. Horn; Waidhofen/Thaya, 2003 — 272 S.; Худяков Ф.Ф. Прожитое и пережитое. — К., 2005. — 472 с.; Хотячук Ф. Спогади, що зберегла недремна пам'ять. — [Б.м.], 2010. — 130 с.; Котляр Л.И. Воспоминания еврея-красноармейца. — М., 2011 — 352 с.

⁶ Цайтхайн. Книга памяти советских военнопленных / Кн. 1: Лагерь военнопленных Цайтхайн — от «лагеря для русских» к мемориалу / ред. Хазе Н., Харитонов А., Мюллер К.-Д., Нагель Й. — Дрезден, 2005; Ich werde es nie vergessen. Briefe sowjetischer Kriegsgefangener 2004–2006. Kontakte-Kontakty e.V. (Hrsg.) Berlin, 2007. (erster Sammelband in deutscher Sprache). — 270 S.; Українські в'язні концтабору Маутгаузен: Спогади тих, хто вижив / Упор. Т. Пастушенко, М. Шевченко — К., 2009. — 370 с.

⁷ Левинский Д. Мы из сорок первого... Воспоминания. Предисл. и примеч. П.М. Поляна. Послесл. Ф.М. Солодовника. — М., 2005. — 344 с.; Астахов П. Зигзаги судьбы. Из жизни советского военнопленного и советского зэка. — М., 2005 — 464 с.; Анваер С. Кровоточит моя память. Из записок студентки-медички. — М., 2005. — 208 с.; Полян П., Поболь П. «Нам запретили белый свет...» Альманах дневников и воспоминаний военных и послевоенных лет. — М., 2006. — 416 с.; Сквозь две войны, сквозь два архипелага... Воспоминания советских остовцев и военнопленных. — М., 2007. — 351 с.; Солоухина-Заседателева Р.; Карпов Н. [сост. П.М. Полян, Н.Л. Поболь] На задворках Победы; Маленький Ostarbeiter. — М., 2008. — 272 с.; Апель Ю.Д. Доходяга. Воспоминания бывшего пехотинца и военнопленного (сентябрь 1943 — февраль 1945). — М., 2009 — 256 с.; Полян П., Поболь П. Оккупированное детство: воспоминания тех, кто в годы войны еще не умел писать — М., 2010. — 381 с.; Тутов В.С., Малофеев А.С. Беглецы из плена: воспоминания танкиста и морского артиллериста. — М., 2010. — 304 с. Чиров Д. Средь без вести пропавши. — М., 2010. — 367 с.

⁸ Наприклад: спогади Апель Ю.Д. Доходяга. Воспоминания бывшего пехотинца и военнопленного (сентябрь 1943 — февраль 1945) розташовані на сайті: http://alexander-apel.narod.ru/library/dohodyaga/pavel_polian.htm; Інтернет-видання «Хай-вей» розмістило на сайті записи Наталії Бизової (Безсонової) про її батька «В лабіринтах фашистського пекла». <http://h.ua/story/104204>

⁹ Сквозь две войны, сквозь два архипелага... Воспоминания советских остовцев и военнопленных. — М., 2007. — С. 162–163.

¹⁰ Котляр Л.И. Воспоминания еврея-красноармейца. — М., 2011. — С. 28.

¹¹ Хотячук Ф. Спогади, що зберегла недремна пам'ять. — [Б.м.], 2010. — С. 57.

¹² Фонди НМІВВВ. Квятковский К.А. Дневниковые записи. — Л. 14.

¹³ Котляр Л.И. Воспоминания еврея-красноармейца. — С. 29.

¹⁴ Сквозь две войны, сквозь два архипелага... Воспоминания советских остовцев и военнопленных. — М., 2007. — С. 181.

¹⁵ Гончар О.Т. Щоденники. — С. 16.

¹⁶ Там само. — С. 17.

¹⁷ Хотячук Ф. Спогади, що зберегла недремна пам'ять. — С. 60.

¹⁸ Сквозь две войны, сквозь два архипелага. — С. 166.

¹⁹ Котляр Л.И. Воспоминания еврея-красноармейца. — С. 34.

²⁰ Гончар О.Т. Щоденники: У 3-х т.: Т. 1 (1943–1967) — К., 2002 — С. 18.

²¹ Сквозь две войны, сквозь два архипелага... — С. 184.

²² Гончар О.Т. Щоденники. — С. 17.

²³ Хотячук Ф. Спогади, що зберегла недремна пам'ять. — С. 70.

²⁴ Там само. — С. 63.

²⁵ Котляр Л. Моя солдатская судьба // Голокост і сучасність: студії в Україні і в світі. — 2007. — № 1(2). — С. 87.

²⁶ Сквозь две войны, сквозь два архипелага. — С. 173.

²⁷ Фуко Мишель. Воля к истине. По ту сторону знания, власти и сексуальности. — М., 1996; Його ж. История безумия в классическую эпоху. — Санкт-Петербург, 1997; Фуко Мишель. Рождение клиники. — М., 1998; Його ж. История сексуальности-III: Забота о себе. — Киев–Москва, 1998; Його ж. Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы. — М., 1999.

²⁸ Фуко М. Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы. — М., 1999. — С. 274.

²⁹ Там само. — С. 71.

³⁰ Там само. — С. 112.

³¹ Там само — С. 41.

Военный плен рассматривается как система практик утверждения власти нацистской Германии над пленными красноармейцами и как различные способы «претерпевания» этого утверждения чужой власти над собой.

Ключевые слова: *Вторая мировая война, советские военнопленные, история повседневности.*

Military prisoner considered as a system of practices of the power Nazi Germany over Red Army prisoners and how different ways of "passions" of this assertion strange power over himself.

Keywords: *World War II, Soviet prisoners of war, history of everyday life.*